

їхніх володінь по Кальміусу¹²⁶.

Надалі донські козаки використовувались російським урядом для придушення повстань поруч з випробуваними військовими частинами, такими, як чугуївські козацькі, регулярні піхотні, карабінерні, мушкетерські полки. Так, у 1792 р. саме донські полки були кинуті на придушення виступів деяких донських станиць¹²⁷, у 1794 р. – в Польщу для придушення повстання під проводом Т. Костюшка.

Отже, участь донських козаків у придушенні українських повстань та рухів, а також активна участь донців у зруйнуванні Січі, призвели до формування образу донського козака як вірного слуги Російської імперії, а отже позначились на ставленні українців до усієї донської козацької спільноти.

Volodymyr Poltorak

The Don Cossack's participation in suppression of national revolts 1768-1775 and changing the attitude of Ukrainians to Don Cossack's

In the article the question of Don Cossack's participation in suppressions of national revolts 1768-1775 and in destruction of Nova (New) Sich is investigated. The influence of this fact on the attitude of Ukrainians to Don Cossack's is analyzed.

УДК 94 (477.7) "17-18" (43.03)

Тетяна Подкупко

**ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА
"ХАНСЬКОЇ УКРАЇНИ" ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)**

У статті на підставі архівних і друкованих джерел, а також історіографічного матеріалу розглянуто геополітичний чинник у політиці гетьмана так званої "Ханської України" Петра Іваненка (Петрика).

З середини XVII ст. на багатих чорноземом теренах між Південним Бугом та Дністром утворилась так звана "Ханська Україна". Її появу можна назвати компромісом реалізації геополітичних зацікавлень у володінні Буго-Дністровським межиріччям між Туреччиною, Кримським Ханством та українськими керманичами. Представники зазначених держав час від часу прагнули поширити, посилити свої політичні, дипломатичні, економічні впливи на ці причорноморські терени. Інституція територіально охоплювала всю Південну Україну, крім Запорозької Січі. Те, що зазначена інституція охоплювала саме ці території в зазначений час свідчать як друковані матеріали, так і джерела¹²⁸. Тому хотілось би розвіяти сумніви дослідників з приводу

126 Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 170.

127 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – С. 344.

128 Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / Редактор Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е доповненне видання – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто 2001; Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 44–51; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ НАНУ). – Ф. II. – Спр. 15545-15548 (Тюркські справи. Матеріали урядових осіб до історії Росії, Туреччини, України,

територіальних та хронологічних меж існування “Ханської України”¹²⁹. Ця частина України мала визнавати зверхність хана. Звідси і назва у джерелах – “Ханщина”, “Ганщина”, “Ханська Україна”.

Найвищим керівником “Ханської України” був гетьман. На шляху до влади претендент мав виявити неабиякі дипломатичні здібності. Майбутнього гетьмана обирало місцеве населення. Далі, за рекомендацією Кримського хана, обраного гетьмана затверджував турецький уряд. Резиденція гетьманів знаходилась в Ягорлику, згодом в Дубоссарах. Ці урядовці були переважно (в XVII ст. виключно) українського козацького походження¹³⁰.

Інститут ханських гетьманів сам по собі є феноменом в історії українського державотворення. Ця проміжно-перехідна посада була середнім варіантом між васалітетом і намісництвом. Гетьман був не лише адміністратором, а й представляв інтереси місцевого населення перед кримсько-турецькою владою. Уряд “Ханської України” провадив жваву зовнішньополітичну діяльність з сусідніми державами, що надавало важливого політичного значення. Найбільш заповзяті гетьмани “Ханської України” мали значний вплив на українсько-татарські відносини, й на загальноукраїнські справи¹³¹.

Однією з таких вагомих та впливових постатей серед гетьманів “Ханської України” був Петро Іваненко (Петрик).

Все життя і діяльність цієї постаті овіяно таємничістю. Безцінна інформація, яка може пролити світло в студюваннях діяльності гетьмана П.Іваненка, в тому числі й спроби реалізації геополітичних інтересів України, зберігається в архівосховищах України, Росії, Польщі, Туреччини. Цінні матеріали, що зберігались в Криму, як відомо, були загублені разом з документами про діяльність ханських гетьманів і, зокрема, П.Іваненка. Пласт документів архівів Туреччини, через низку труднощів, майже не залучено до наукового обігу дослідниками.

Окремі біографічні відомості, перш за все походження та освіта Іваненка, потребують розшуку джерел, їх ретельного вивчення. Сьогодні напевне можна говорити, що родом він з південного регіону Гетьманщини, точніше з Полтавського полку. За станом, родина Іваненків належала до тодішньої козацько-старшинської еліти, що викристалізувалась й сформувалась за часів початку Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Після ґрунтовної початкової освіти, так званої “домової науки” у Петра Іваненка були роки навчання, в тому числі й у Києво-Могилянській академії.

Свою службову кар’єру П.Іваненко розпочав наприкінці 1680-х рр. у Генеральній військовій канцелярії Гетьманщини. Швидкий зліт по службових сходинках Іваненка до посади

Польщі, Швеції, Кримського ханства, 1649-1668 рр.). – 103 арк.; Ф. II. – Спр. 13698-13716 (Теки Нарушевича. ТТ. 144-162. Док. 1650-1667 рр.). – 206 арк.

129 Сапожников І. Запорожці в Очаківській області та Україні ханській під час “кримської протекції” (1711 – 1734 рр.) // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науководослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя 2003. – С. 244.

130 Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа та його доба. – 2001. – С.195-196.

131 Подкупко Т. Життя, овіяне таємницями: штрихи до портрета Петра Іваненка (Петрика) // Море. - № 4. – Одеса, 2005. – С. 200-203.

генерального канцеляриста дозволив ще молодому чиновникові цілком зануритись в найнагальніші державні проблеми України.

Найбільший вплив на формування державницького світогляду заповзятого початківця мав безпосередній патрон Іваненка – Василь Леонтійович Кочубей (генеральний писар, а згодом – генеральний суддя). Маючи протекцію не лише Генерального Судді, а й самого гетьмана Івана Мазепи, Петро Іваненко, намагався безпосередньо впливати на політику Гетьманщини. За специфікою своєї служби, характером доручень зі зв'язків перших осіб держави з полковою старшиною, зокрема Полтавською, молодий канцелярист був добре ознайомлений, як з внутрішнім, так і з зовнішнім життям не лише тодішньої столиці – Батурина, а всієї Козацько-гетьманської держави. Ця обізнаність, поєднана з високою освіченістю, не могла не викликати обурення у П.Іваненка тогочасним станом Батьківщини. Сумління спонукало до рішучих дій.

Не знайшовши належної підтримки на Гетьманщині, Іваненко сподівався знайти союзників за її межами. Після виконання чергового доручення – доставлення монаршої платні Полтавській старшині, зокрема, полковникові Федору Жученку, ранньою весною 1692 р. П. Іваненко поїхав на Запорозьку Січ.

На той час, Січ вже стала традиційним центром опозиційних віянь в Україні. “Держава в державі” приймала в своє братство всіх бажаючих, єдиною умовою для влиття було вірування в Христа. Минуле, інколи кримінально-злочинне, після прийняття до товариства, й припису до одного з тридцяти восьми кошів, лишалось далеко позаду. Життя на Січі для кожного козака починалось з білого аркушу. Заслужити слави, чи бути присоромленим - тут все починало залежати від особистих якостей. З Січі козаків уже не видавали жодному урядові, тут діяли свої закони, були свої покарання, свої заохочення...

Щодо діяльності П.Іваненка в період від появи на Січі до походів на Гетьманщину (1692-1696 рр.) існує кілька версій. Одна з них, що його відрядили опозиційні гетьманові І.Мазепі старшинські кола¹³². Друга версія, що до втечі й виступу канцеляриста був причетний сам І.Мазепа, який таким чином готував головний виступ проти московських утисків Козацько-гетьманської держави. Існує версія про самостійні наміри молодого політика втілити в життя свою модель Української держави¹³³. Ще одна версія про те, що на різних етапах діяльності П.Іваненка вплив на його політику, з боку інших, мав різну силу і якість¹³⁴.

Отже, прибувши на Січ, П.Іваненко починає антимосковську пропаганду та проти зростаючих утисків українських старшин¹³⁵. Тут, майбутній гетьман чітко окреслив свою політичну концепцію розвитку України. Ним були зазначені ймовірні союзники і визначені непримиренні ворогуючі сторони. Дійсно, виходячи з тодішньої

132 Багалея Д. Петрик // Русский биографический словарь. – Т. 13. – С. 638-640.

133 Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького//Розбудова держави.–1993.– № 5. – С. 44–51.

134 Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа і Москва //І.Мазепа і Москва. – К., 1994. – С. 11–48.

135 РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 1–5.

міжнародної ситуації, саме Польща та Московія були тими основними силами, чиї геополітичні спрямування перешкоджали природному розвитку українських земель, існуванню самої української держави. Енергійні, захопливі промови, підкріплені незаперечними фактами знаходять у запорожців “сіроми” підтримку і співчуття. Висока освіченість, досвід дипломатичної роботи привертають до Іваненка увагу місцевої старшини. Невдовзі Петрика (таке прізвисько він отримав від запорожців) обирають січовим писарем.

Залучившись певною підтримкою та повідомивши кошового І.Гусака, Петрик їде з Запорізької Січі до Кримського ханства. По дорозі він заїхав до Казикермена. Звідти він надіслав листа запорожцям, де подякував за хліб-сіль і просив підтримки у збройному виступі проти московських залог.

26 травня 1692 р. Петрик та бей Казикермена Кеменмурза підписали військово-політичний договір – “Статті Вічного миру” між Україною і Кримським Ханством. Договір віддзеркалив основні устремління і пориви тодішніх українських державотворців – вирішити питання теренових меж, економіки, зовнішніх політичних взаємин та внутрішньої злагоди в суспільстві.

Договір передбачав утворення української незалежної соборної держави – “Государства Княжества Выделнаго Киевскаго, Черниговскаго й всего войска Запорожскаго Городового і Народа Малороссийского” (ст. I, XI), установлення дипломатичних відносин (ст. XIII, XIV), гарантії взаємного ненападу (ст. VIII), установлення українсько-кримського оборонно-наступального союзу, (зокрема, проти Речі Посполитої та Московської держави, ст. II, III, IV, VII), економічні угоди – вільні та безмитні промисли для українців у татарських степах (ст. V) та вільна безмитна торгівля між державами (ст. IX) тощо...¹³⁶. Цей документ є досягненням української політико-правової думки, найвиразнішим виявом української національної самосвідомості та державної ідеї у XVII ст. У документах Петрика (договорі з Кримським ханством, універсалах та листах) значною мірою відбилася концепція державного розвитку, як Запорозької Січі, так і Гетьманщини, де значне місце відводилось геополітичному чиннику.

Запорозька Січ поставилася до ідей П.Іваненка уважно, але не надала йому очікуваної підтримки. Військова допомога Січі Петрику уособилась у кількох сотнях “голоти”. Проти них виступило кілька полків, сам гетьман І.Мазепа і московські війська.

Однак Петрик все ж вирушив походом на Україну. Узяв в облогу Новобогородицьку фортецю на річці Самарі, але не зміг її здобути. Далі пішов до Орільських сотень Полтавського полку. Тут його визнали два міста – Китайгород та Царичанка. Згодом, за підтримку повстанцям сотників цих міст було жорстоко покарано. На прилюдному судовищі в Полтаві на смерть скарали царичанського сотника. Доля Китайгородського склалась не краще. Публічно відшмагавши батогамі (таке приниження гірше за смерть), сотника заслали до Сибіру.

¹³⁶ Статті вчного мира с государством Крымским Княжества Выдельного Киевского, Черниговского и всего Войска Запорожского Городового и народа Малороссийского, лета 1692 мая 26 день//Оглоблин О. Договір П.Іваненка (Петрика) з Кримом// Ювілейний збірник на пошану ак. Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 720–744.

Петрикові союзники – татари, почали грабувати населення, виводити ясир. Це викликало обурення місцевого населення. Петрик змушений був відступити до Перекопу.

Російський державний архів давніх актів, фонд “Зносини Росії з Кримом” (ф.123), у донесенні посланця від І.Мазепи на Січ Сидора Горбаченка містить інформацію про чисельну підтримку Петрика і союзу з Кримом запорожцями. В цьому ж фонді міститься лист московських царів з обіцянкою грошової винагороди козакам за відмову брати участь в акції Петрика¹³⁷. Це свідчить про значну увагу з боку Московських царів до повстання П.Іваненка, яке підтримувало населення, і спроби відвернути від нього козаків шляхом підкупу.

Другий воєнний похід Петрика на Гетьманщину відбувся у січні 1693 р. 30-40 тисяч татар на чолі з зятем хана Нурадином-султаном та його сином Ширин-беєм знову пішли на землі Полтавського полку¹³⁸. Під самою Полтавою татари знову почали плюндрувати і грабувати поселення, брали ясир. Хоча Петрик і благав випустити бранців, однак саму акцію було скомпрометовано. Цього разу жодне місто не підтримало Петрика. Невдалими були й походи 1694 і 1696 рр.

Переконаний український державник Петрик розумів усю небезпеку для України з боку Москви і Польщі. Невдача походів на Лівобережжя призвела до руйнації планів Петрика про широке загальноукраїнське державне будівництво. Свої ідеї йому вдалось частково втілити в життя на теренах “Ханської України”.

Найгострішими й досі не з’ясованими питаннями є діяльність Іваненка у як гетьмана Ханської України; хронологічні межі цієї діяльності; співпраця Петрика з українськими діячами, особливо після Полтавської катастрофи й активним пошуком українськими лідерами південних союзників, яких уособлювали Крим і Туреччина.

Внутрішній лад держави за Петриком мав бути тотожним тому, що був за Б.Хмельницького. Полковий устрій передбачав відповідний адміністративно-територіальний поділ. Полк включав край з центральним, полковим містом та сотенними містечками й селами. У містах передбачалось Магдебурзьке право–громадське самоврядування з самоуправлінням і судом, розмежуванням ремісників на цехи, з правом мати свій герб і печатки. При “покозаченні” козацька родина обробляла свою займанщину, яка відходила від пана, якщо такий був. Земля мала надаватись і полковим чиновникам. Так передбачалось відновити клас рангових маєтностей, якими володіли б козацькі чиновники, доки перебували на службі. Кожен козак мав бути самостійним власником своєї ділянки і зобов’язаний за це нести військову службу і буг бити звільнений від інших повинностей і поборів.

Загибель Іваненка овіяна ще більшою таємницею, ніж його походження і життя. Різні джерела по-різному дають дату смерті П.Іваненка. Дані коливаються від кінця XVII ст. й до першої чверті XVIII ст. У Центральному державному історичному архіві у м. Києві в

137 РДАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 11, 15, 17.

138 ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 501. – Арк. 1–5.

документах фонду “Генеральна військова канцелярія” (ф.51) є згадка про діяльність Іваненка у першому десятилітті XVIII ст. та про чергові спроби його вбивства за замовленням московського керівництва¹³⁹. Ці свідчення спростовують сталу традицію в історіографії щодо загибелі Петра Іваненка від рук Якова Вечорки у 1696 р. Після того, як Петрик опинився на Січі 1692 р. оголошена винагорода за його голову поступово зростала. На 1696 р. за живого чи мертвого бунтаря обіцяли 1000 карбованців. Знайшлась людина, яка спокусилась винагородою. Однак скористатись нею вбивці не вдалось – він загинув у тому ж таки бою 1696 р. від татарського списа, коли намагався врятуватись втечею. Сплюндрований труп, з відтятою головою, демонстрували для залякування непокірних мешканців південних полків, як тіло Петрика... Проте у тому саме році П.Іваненко нагадав про своє існування. Наполегливі спроби Московського царського уряду вбити гетьмана Ханської України відбилися у листуванні, донесеннях, звітах... У 1708 р. такий собі Андрій Ковбаса вимагав, крім обіцяної грошової винагороди, ще й маєток за смерть Петрика. Загибель гетьмана Ханської України заперечували звістки про діяльність Петрика в причорноморському краї. У джерелах за 1709 р. є відомості, про загибель Андрія Ковбаси, який так і не одержав маєток. Є відомості, що Петрик гетьманував з перервами до 20-х рр. XVIII ст., і попри намагання найманих убивць дожив до старості.

Геополітичний чинник був визначальним у діяльності Петра Іваненка. Він простежується у студіюванні яскравих спроб втілення в життя різноманітних державницьких ідей, самого феномена гетьманування Петрика. Завдяки гетьманові Ханської України в державній думці кінця XVII – початку XVIII ст. відбулось непересічне значення південного регіону для економічного, політичного, культурного розвитку всієї України. Діяльність Петрика була цеглиною у розбудові української держави з півдня.

Tetyana Podkupko

The geopolitical factor in the politics of Hetman of “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik)

In the article on the basis of being based on both archival and printed sources and of a historiography material the geopolitical factor in the politics of Hetman of so-called “Khan’s Ukraine” Petro Ivanenko (Petrik) has been considered.

УДК 94 (477) “17”

Геннадій Шпитальов

**ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ
ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ
У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVIII ст.**

Деталізовано особливості організаційно-функціональної структури, управління і тактики Запорозького війська періоду Нової Січі. З’ясовано стан військової справи запорозького козацтва в системі збройних сил Російської імперії. Визначено ступінь відповідності бойових традицій і військового